

למשמעות הביטויים קידוש חודש, ברכת לבנה, קידוש לבנה

בשלחן ערוך או"ח סי' תכו נאמר: "ברכת הלבנה וזמנה וכו' ד' סעיפים. א' הרואה לבנה בחידושה מברך אשר במאמרו ברא שחקים וכו'. הגה ואין לקדש החדש אלא כלילה בעת שהלבנה זורחת ונהנין מאורה. ב' אין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת... הגה... אין מקדשין את הלבנה קודם תשעה באב" וכו'.

שלושה לשונות מוזכרים כאן: ברכת הלבנה, קידוש החודש, קידוש לבנה. למעשה יש גם לשון נוסף, שהרי בשלחן ערוך נזכרת רק פתיחת הברכה, אבל חתימתה אינה נזכרת בו. החתימה היא כידוע: ברוך אתה ה' מחדש חודשים. אם כן הלשון הנוסף הוא: חידוש החודש. עיקר דיוננו יהיה בביטוי "קידוש לבנה", אבל נתייחס בראשונה לשאר הביטויים שהוזכרו, הואיל והדברים קשורים זה בזה, כפי שנראה בהמשך.

א. "קידוש החודש" בדברי תנאים

הביטוי "קידוש החודש" אינו נזכר במקרא, והוא נזכר לראשונה בלשון התנאים מספר פעמים.¹ דומה שמשמעו של הביטוי מתברר על יסוד האמור במשנת ראש השנה פרק ב משנה ז:

ראש בית דין אומר מקודש וכל העם עונין אחריו מקודש מקודש בין שנראה בזמנו בין שלא נראה בזמנו מקדשין אותו ר' אלעזר בר צדוק אומר אם לא נראה בזמנו אין מקדשין אותו שכבר קדשוהו שמים.

מהמשנה שלפנינו עולה שהכרזת ראש בית דין "מקודש" היא הפעולה הנזכרת בהמשך המשנה "מקדשין", ולדעתנו זו משמעות הביטוי "קידוש החודש". לאמור, ברצון בית הדין לציין ולהודיע לציבור כי יום זה אינו יום חול רגיל, אלא מעתה ואילך הוא יום שונה ומיוחד (אם בהקרבת קרבן, אם באיסור מלאכה ואם בכל עניין אחר²). לכן באה

1 תוספתא סנהדרין ב, ט (והובא בבבלי סנהדרין י"ע"ב); ה, ב; ז, ב.

2 אין אנו דנים עתה בייחודו של ראש חודש מהבחינות הנזכרות כאן, ואין הדבר מעלה או מוריד לענייננו. די להפנות לספרו של י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 35-41, ולספרות המצוינת שם.

ההכרזה כי יום זה הוא יום "מקודש"³. הבנה זו⁴ שהצענו לביטוי "קידוש החודש" עולה גם מדברי רש"י. שכן על דברי התלמוד בסנהדרין י ע"ב "קידוש לא קתני", כתב רש"י: "קידוש לא קתני — דנימא דצריך שלשה לקבל עדות החדש מפי העדים, ולומר מקודש החדש". הרי לך שאמירת מקודש החודש היא קידוש⁵.

נותר לברר עוד מה משמעותה של המילה "חודש" בביטוי "קידוש החודש". לכאורה הכוונה היא לראש חודש, שהוא היום המיוחד ואותו אנו מקדשים⁶. כך מצאנו בלשון המקרא שהמילה "חודש" משמעה גם ראש חודש⁷ וכן מצאנו גם בלשון חכמים, אם כי בכמות מעטה⁸, ולכן בעלי המילונים לא עמדו על משמעות מיוחדת זו⁹.

3 ברומה לכך היא המשמעות של חתימת הברכה "מקדש השבת", שהכוונה היא ליום המיוחד הוא יום שבת, ולא לימי השבוע, ואת היום המיוחד הזה אנו מקדשים. אלא שבשונה מקידוש החודש הרי שהקידוש של יום שבת נעשה על ידי כל אחד מישראל, הואיל ותאריכו של יום השבת הוא קבוע ועומד, וידוע לכול.

4 הבנה זו לכאורה מצויה גם בדברי בן יהודה במילון, ערך קדש, עמ' 5739: "קדוש החדש, פרסום ראש החדש ע"י בית דין". אלא שכן יהודה לא הסביר כל עיקר כיצד מתקשרת המילה "קדוש" עם פרסום. יתר על כן, הוא הפנה למספר מקורות שבהם נזכר קידוש החודש, אבל לא הפנה למשנת ראש השנה, ומכאן אתה למד כי הוא לא ראה שיש קשר בין הדברים כפי שהסברנו.

5 ברור שהאמור בברייתא, תוספתא סנהדרין ב, ט, המוזכרת בהערה 1: "קידוש החודש ועיבור שנה בשלושה דברי ר' מאיר", אין משמעו ששלושה הם האומרים "מקדש", אלא משמעו שצריך שלושה כדי שיחליטו אם יש מקום לומר "מקדש", ועל איזה יום יש לומר כן. אבל עצם האמירה היא ביחיד, והוא ראש בית הדין, כמבואר במשנת ראש השנה שהבאנו.

6 במסכת סופרים יט, ט נזכרת ברכה ארוכה בעניין קידוש החודש, ונאמר בה בין השאר: "מקודש החודש מקודש בראש חודש מקודש בזמנו מקודש בעבורו מקודש בתורה מקודש בהלכה מקודש בעליונים מקודש בתחתונים מקודש בארץ ישראל מקודש בציון מקודש בירושלים" וכו'. לכאורה יש כאן כפל של שני מונחים זהים, כי כפי שהסברנו "מקודש החודש" הוא "מקודש בראש חודש". לכן, לפי נוסח זה, יש מקום להסיק שמקודש החודש מכון על החודש כולו. כן כתב רי"א לנדא בפירושו מקרא סופרים, סובאלק, תרכ"ב: "זהו שאומרים מקודש החודש כל ימי החודש ומקודש ברח"ע על יום ר"ח". אבל דחוק לומר על כל החודש שהוא מקודש. אכן יש לפרש שאין כאן כפילות, וראיה לכך כי לא נאמר מקודש החודש, מקודש ראש החודש. אלא לפנינו שתי קביעות. האחת: מקודש החודש, היינו מקודש ראש חודש. השנייה: מקודש בראש חודש. היינו, קידוש זה נעשה בראש חדש עצמו (ולא בערב ראש חודש), וכפי שמודגש בראשית ההלכה: "שכבר שקעה חמה ונראה הירח בלילה". במהדורת היגר צוין כי בשני כתבי יד חסר "מקודש בראש חודש". אפשר שיש כאן השמטה מכוונת, כיוון שהמשמית חשב שלפניו שני ביטויים כפולים. או אפשר שיש כאן השמטה בטעות מפני הדומות (חודש — חודש).

7 על משמעות המילה "חודש" כראש חודש ראה לדוגמה בדברי ר"א אבן עזרא בפירושו לפסוק "החודש הזה לכם ראש חדשים" (שמות יב, ב): "אמר רבי משה הכהן, אין צריך לומר ראש חדש רק חדש לבדו, כי הטעם יום חדש אור הלבנה, וכן כתיב חדש ושבת (ישעי' א, יג), חדשיכם ומועדיכם (שם יד), מדי חדש בחדשו (שם סו, כג)". ראב"ע עוד מאריך שם ומסיים: "והוא הנכון, לומר חדש או ראש חדש". וראה עוד ראב"ע לשמות יט, א, ובפירושו הקצר לשמות יח, א, וראה רד"ק לשמואל א כ, כז, ועוד.

8 במשנת ראש השנה רפ"ב שנינו: "בראשונה היו מקבלין עדות החודש מכל אדם". אבל בכ"י אוקספורד ולונדון, על פי דק"ס, הנוסח הוא: "עדות ראש החודש". נוסח זה מלמדנו כי המילה "חודש" במשנה פירושה ראש חודש. שם ד, ד: "בראשונה היו מקבלין עדות החודש כל היום... התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו מקבלין עדות החודש כל היום". בכ"י אוקספורד ולונדון, על פי דק"ס, הנוסח בשתי הפעמים: "עדות ראש חודש". משנה זו מובאת בבבלי ביצה ד ע"ב, ושם לא העיר בדק"ס מאומה. אבל בכ"י אוקספורד, על פי תקליטור עדי הנוסח, ברישא כתוב: "ראש חודש", אבל בסיפא אין

באותו אופן עלינו לפרש את לשון הברייתא בבבלי ראש השנה כ ע"א: "התני רבה בר שמואל: יכול כשם שמעברין את השנה לצורך כך מעברין את החדש לצורך, תלמוד לומר החדש הזה לכם ראש חדשים, כזה ראה וקדש". היינו, כזה ראה — כשתראה את הירח בשיעור כזה, וקדש — אזי קדש את ראש החודש.¹⁰

גם במקום שהדרשה הזו נאמרה בנוסח שונה במקצת, כגון במדרש תנחומא, מהד' בובר, פרשת שמיני סימן יא: "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן בארץ מצרים לאמר החדש הזה, כזה ראה וקדש, הראה לו באצבע החודש הזה", אנו מפרשים אותה באותו אופן. היינו, כזה ראה — את הירח, וקדש — את החודש.

אמנם בלשון חז"ל המילה "חודש" יכולה להיות מכוונת גם כלפי הירח. כך עולה מהמשך דברי המדרש: "הראה לו באצבע החודש הזה". לאמור, ה' הראה למשה את הירח בהתחדשותו. נמצא שבלשון חז"ל המילה "חודש" יכולה להיות מכוונת גם כלפי הירח.¹¹

שינוי. בכ"י ספרייה בריטית HARL 5508, בשניהם הנוסח הוא "ראש חודש". באותו עניין מצאנו בבבלי ראש השנה דף לא ע"ב: "א"ל הנ"מ לענין עדות החודש". אבל בכ"מ, כ"מ ב, כ"ל, על פי דק"ס, וגם בכ"י וטיקן 140, ספרייה בריטית HARL 5508, הנוסח הוא: "עדות ראש חדש". כך גם בבבלי ביצה ה סע"ב: "אשתקד מי לא קבלנו עדות החודש כל היום כולו". בכ"י וטיקן 134, וכן בכ"י ספרייה בריטית HARL 5508, כתוב: "עדות ראש חודש". בבבלי ברכות מט ע"א: "מקדש ישראל וראשי חדשים ישראל דקדשינהו לראשי חדשים". בדק"ס עמ' קל אות ד מצוין כי בכ"פ הנוסח: "ישראל דמקדשי חדשים". בבבלי סוכה נד סע"א איתא: "תלתא מוספין מוסף דר"ה מוסף דר"ח מוסף דשבת". אבל בכ"מ 140 ובכ"י ספרייה בריטית HARL 5508 הנוסח הוא "מוסף דחודש", וראה ראה נוספת בהערה 24. ראה גם בבלי נדרים סג ע"א, שם נאמר בברייתא: "איזוהי זמנה של רביעה... ר' יוסי אומר בשבעה עשר ובעשרים ושלשה ובחודש כסלו", והכוונה כמובן לראש חודש כסלו. במקבילה בתענית ו ע"א הנוסח הוא: "וכראש חודש כסלו", וכן הוא בכ"מ ובכ"י ונראה גם בכ"י מוסקבה בנדרים, כפי שנאמר בדקדוקי סופרים השלם שם.

9 אכן י' כנעני במילוננו אוצר הלשון העברית, ירושלים — תל אביב, 1974, ערך "חדש", עמ' 1177, עמד על כך וכתב כי חודש הוא כינוי לראש חודש, ומביא מספר ראיות מהמקרא וראה אחת בלבד מדברי חז"ל. ראייתו היא מהאמור בבבלי סנהדרין מב ע"א: "כל המברך על החדש בזמנו כאילו מקבל פני שכינה", אבל זו אינה ראייה כיוון שמדובר שם על ראיית הירח החדש, המולד. כך הבין בפשטות רבנו יונה על הר"ף ספ"ד בברכות, והובאו דבריו גם בר"ד אבודרהם, דין ברכת הלכנה, מהד' ירושלים, תשכ"ב, עמ' שמה, ובאורחות חיים דיני ברכת הלכנה אות ט, וכן הבין מהרש"א בסנהדרין, ומהר"ל מפרגא בפירוש האגדות שלו, ועוד. נמצא שכנעני לא הביא כל ראייה מדברי חז"ל. אלא שמעניין מאוד שמצאנו בכתבי יד, ראה להלן הערה 24, שנוסחם היה בסנהדרין שם: כל המברך על ראש חודש בזמנו, ונמצא שבכל זאת צדק כנעני. אמנם נוסח זה בסנהדרין אינו מובן כל כך, וראה מה שכתבנו להלן בהערה שם.

10 במכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 8, נאמר: "החדש הזה לכם מלמד שהראה לו הקב"ה למשה באצבע דמות לבנה ואמר כזה ראה וקדש לכם ראש חדשים". לכאורה מכאן ראייה נוספת לאמור בפנים. ברם, יש להעיר שמשפט זה אינו נמצא בכתב היד, אלא לפנינו ציטוט ממדרש הביאור ואשכל הכופר. יתר על כן, הקורא של מאמרי מטעם מערכת "סידרא" העיר כי במדרש מאור האפילה, שנדפס לאחר הדפסת מכילתא דרשב"י, והוא המשמש כדברי המהדירים בסיס לפיסקא זו, הנוסח הוא (עמ' רו): "החודש הזה מלמד... כזה ראה וקדש. לכם ראש חדשים, עדות זו תהא מסורה לכם". נמצא שנוסח מכילתא דרשב"י אין לו על מה לסמוך.

11 כבר עמדו בעלי המילונים על כך שבלשון חז"ל "חודש" משמעו גם הירח החדש, ועל כן אין צורך להביא ראיות לדבר.

ב. "קידוש לבנה" בדברי הבבלי ובספרות מאוחרת לו

הביטוי "קידוש לבנה" אינו נזכר בדברי חז"ל, אבל מצאנו בסתם הבבלי הקושר את הפועל קד"ש עם הלבנה. כך מצאנו בראש השנה כה ע"א:

רבי חייא חזיין לסיהרא דהוה קאי בצפרא דעשרים ותשעה, שקל קלא פתק ביה, אמר לאורתא בעינן לקדושי כך, ואת קיימת הכא, זיל איכסי. אמר ליה רבי לרבי חייא, זיל לעין טב וקדשיה לירחא, ושלח לי סימנא, דוד מלך ישראל חי וקים.

ניתן לפרש "לקדושי כך", באמצעותך. היינו, שעל ידי הירח הוא יקדש את החודש, היינו את ראש החודש. אבל במספר כתבי יד¹² הנוסח הוא: "מקדשינן לך".¹³ ניתן לדחוק ולומר שגם לנוסח זה הכוונה זהה, היינו באמצעותך, אבל פשטות הלשון אינה כן, אלא פעולת הקידוש מתייחסת לירח עצמו. אכן, לא מובן כיצד ובמה הירח מתקדש, וצירוף זה עדיין צריך תלמוד. שאלה זו קיימת גם לגבי כל המקורות שיוזכרו להלן בסעיף זה. אפשר שצירוף של הפועל קד"ש ביחס ללבנה מופיע גם במדרש חסרות ויתרות בראשית (בתי מדרשות, מהד' רש"א ורטהימר, עם הוספות מאת ר"א ורטהימר, ירושלים, תשט"ו, ח"ב עמ' רכד):

ואם ללבנה את מונה עד כדין לית בה אלא ארבעה עשר מושקעין לפי שאין הלבנה נראית אלא אחר קדושה ביום אלא מכאן שאין מונין ללבנה [אלא משתשקע חמה].

אמנם במקור הקדום יותר, בבראשית רבה ו, טו, עמ' 40, חסר המשפט: לפי שאין הלבנה נראית אלא אחר קדושה ביום, ונמצא שלפנינו תוספת במדרש חסרות ויתרות.

על האמור יש להוסיף את שמצאנו בספר מלחמות ה' לסלמון בן ירוחם הקראי, מהד' דודזון, ניו יורק, תרצ"ד, עמ' 75:14 "כיוצא בו כתיב במכילתא החדש הזה לכם מלמד שהראהו למשה כזה ראה וקדש הלבנה". אמנם במכילתא שלפנינו הנוסח הוא: "כזה ראה וקדש". זאת ועוד. דודזון מציין שבנוסחים אחרים כתוב: "שהראהו למשה את הלבנה" או בדומה לכך, ולא נזכר הצירוף לקדש את הלבנה. לפי נוסח זה ניתן לומר כי ה' אמר לו "כזה ראה וקדש את החודש", וכפי שראינו לעיל.

לפנינו אפוא שני מקורות (סיפור בבלי ומדרש חסרות ויתרות), ואולי שלושה, שבהם נקשר הפועל "קדש" עם הלבנה. נראה שצירוף זה משמש ביטוי חלופי לביטוי התנאי הקדום "קידוש החודש".¹⁵

12 ראה דק"ס עמ' 60, הערה ב. כן הוא גם בכ"י גניזה (TS F2(2)/41) שפרסם ד' גולינקין, בספרו גנזי ראש השנה, ניו יורק וירושלים, תש"ס, עמ' טז. בעמ' סה פורסם כתב יד נוסף, אבל קשה מאוד לקרוא בו (נראה שכתוב: לאורתא בעינן קונא קימת הכא, והעיקר לענייננו לא ניתן לקריאה). בשאר כתבי היד שנתפרסמו שם קטע זה חסר.

13 בכ"י הנוסח: לקדש, וקשה לדעת מה הכוונה. יש לציין כי בפירוש רש"י הנוסח: לקידושין, ורש"י בפירושו, גם כאן וגם בהמשך העניין, כותב תמיד לקדש את החודש, אבל לפי הנוסחים האחרים בקטע זה עולה כי פעולת הקידוש מתייחסת לירח עצמו.

14 תודתי לרמ"מ הוניג על הפניה זו.

15 לכאורה יש מקום לומר כי כיוון שראינו שבלשון חז"ל "חודש" משמעו גם הירח החדש, הרי לנו הסבר כיצד הפך קידוש חודש לקידוש לבנה, ויש להביא זכר לדבר מהדוגמה הבאה. הרמ"א (לפי צורת ההדפסה בדפוס קראקא יש להסתפק אם אלו דברי הרמ"א. בדרכי משה הארוך, פירודא, תק"כ, הלכה

ראיה לכך עולה מפירוש רש"י לתורה, על הפסוק "החדש הזה לכם" (שמות יב, ב). כך כתב רש"י: "הזה — נתקשה משה על מולד הלבנה באיזו שיעור תראה ותהיה ראיה לקדש, והראה לו באצבע את הלבנה ברקיע, ואמר לו כזה ראה וקדש". הסיום "כזה ראה וקדש" מתפרש על קידוש החודש, וכפי שכתבנו לעיל בסעיף א, אבל ברור שהמילים שבתחילת דברי רש"י "ותהיה ראיה לקדש"¹⁶ מופנות ללבנה, ואם כן לפנינו "קידוש לבנה" במשמעות של קידוש החודש.¹⁷

אכן את הביטוי "קידוש לבנה" במשמעות של קידוש החודש מצאנו לאחר רש"י רק במקורות בודדים.

ר' יצחק ערמאה הזכיר את הביטוי הזה בשני מקומות, בראשון בצורה מפורשת, ובשני בקיצור. אלו הם המקומות: "כי הנה באמת זה הענין מהחודש או קדוש הלבנה",¹⁸ "אמנם מה שנמצא בה מצד עצמה הוא ענין תוספת אורה וחסרונה מיום ליום שבזמן החסרון ההוא הוא שעת חדשה וקדושה".¹⁹ הואיל ושימוש מאוחר של "קידוש לבנה" במשמעות קידוש החודש אינו מצוי כל עיקר, לכן מצאנו כי היה מי שהבין בדברי ר' יצחק ערמאה שכוונתו לקידוש לבנה במובן המקובל כיום.²⁰ אלא שמצאנו פעם נוספת שהוא כותב: "וא"כ מדובר על קידושה של הלבנה". ברם יש לשים לב שהמושג קידוש של לבנה כאן קשור עם קידוש החודש, וכמו שכתבנו לעיל.

מצאנו חבר לר"י ערמאה, הלא הוא ר' משה ב"ר יעקב, המכונה ר' משה הגולה מקיוב, מחבר ספר שושן סודות.²¹ כך נאמר בספר:²² "סוד קידוש הירח עפ"י ראיה ועפ"י

זו אינה נמצאת) בהגהותיו לשלחן ערוך, או"ח סי' תקנא ס"ח, דפ' קראקא, של"ח, כתב: "ונוהגין שלא לקדש החדש עד אחר תשעה באב". כן נדפס גם במהדורות שונות של השלחן ערוך, וכן נדפס גם במהדורות הישנות של משנה ברורה. ברור שהביטוי "לקדש החדש" הנזכר כאן אינו מדויק, ואכן במהדורות החדשות של משנה ברורה, עם פסקי החזון איש, ועוד, הדפיסו: "לקדש הלבנה". ברם, לאור הסבר זה עלינו לומר שהייתה אי הבנה במשמעות היסודית של הביטוי "חודש", דהיינו במקום להבינו כראש חודש הבינוהו כגדרף ללבנה, וכתוצאה מכך נוצר הביטוי "קידוש לבנה". לכן נראה לי שיש דוחק בהסבר זה.

16 יש לציין כי המשפט "באיזו שיעור תראה ותהיה ראיה לקדש" הוא תוספת ביאור של רש"י על האמור במכילתא שם. ליתר ברור בכל דברי רש"י כאן, שצורפו כאן ממספר מקורות, ראה חמשה חומשי תורה, אריאל, רש"י השלם, כרך ד, ירושלים, תשנ"ג, עמ' רכה-רכז.

17 הקורא של מאמרי מטעם מערכת "סידרא" סבור כי הואיל ולא נאמר "להתקדש", אין ראיה כי הלבנה היא מושא הקידוש, ולכן אפשר להסביר את דברי רש"י שכוונתו לומר: באיזה שיעור תהיה הלבנה ראיה לקדש באמצעותה את החודש. אני מסכים עמו שאפשר לפרש גם כך.

18 עקידת יצחק, פרשת בא, שער לו, פרסבורג, תר"ט, דף לט ע"א ד"ה והנה מכל זה כתב, וכ"ה בדפוס ראשון, שאלוניקי, רפ"ב, דף קפט ע"א.

19 שם לט ע"ב, וכ"ה בדפוס ראשון. לכאורה היה אפשר לומר כי נפלה טעות סופר בדברי ר' יצחק ערמאה, מה עוד שבשער זה הוא הזכיר מספר פעמים את עניין הקידוש, ובכל הפעמים הללו אין הוא מזכיר את הפועל קד"ש יחד עם המילה "לבנה", ואין פועל זה קשור כלל ללבנה, אלא הוא קשור לחודש, ומסתבר שכוונתו לקידוש החודש. ברם דומה שקשה לומר כי פעמיים מצאנו טעות זו בדבריו. כוונתי לר' שמואל ליב קוידר. בספרו שו"ת עולת שמואל, פראג, תקפ"ג, סי' ס, כתב: "שכתב העקידה פ' החודש הזה לכם דטעם קידוש הלבנה כדי להרחיק אותנו מכל הרהור ע"א" וכו'. היינו, הוא הבין כי מדובר כאן על קידוש לבנה כמקובל כיום.

21 המחבר פעל בשנים רט-רפא לערך, בערים שונות במזרח אירופה. על זהותו ותולדותיו ראה ר"ח ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק, תש"ס, ח"א, עמ' 93-104 [=סיני, סח (תשל"א), עמ' קפב-קפז].

22 דפוס קארעץ, תקמ"ד, דף פב ע"א.

חשבון... ולמה שטעו בית דין בקדוש הירח לא יתקנו טעותם". לאמור, קידוש הירח הוא הוא קידוש החודש.

ג. ברכת הלבנה או ברכת הירח

במשנת ראש השנה (לעיל, סעיף א) ראינו שפעולת קידוש החודש נעשית על ידי בית הדין ובהשתתפות הציבור בצורה מסוימת. יחד עם זאת מצאנו גם חיוב על כל יחיד ויחיד לברך ברכה מיוחדת על ראיית הירח החדש.²³ כך נאמר בירושלמי ברכות ט, ד, יג ע"ד: "הרואה את הלבנה בחידושה אומר ברוך מחדש חדשים". חובת הברכה ידועה גם לבבלי, והיא נזכרת בו באופן עקיף. כך נאמר בסנהדרין מא ע"ב: "ואמר רבי אחא בר חנינא אמר רב אסי אמר רבי יוחנן: עד כמה מברכין על החדש [רש"י: על הלבנה בהתחדשה], עד שתתמלא פגימתה".²⁴ הרי לנו שר' יוחנן כבר יודע שיש חובה לברך על הלבנה החדשה, ולא בא אלא ללמד עד מתי ניתן לברך ברכה זו. אמנם ראוי להעיר כי יש נוסחים שבהם מצאנו את הברכה בבבלי באופן ישיר. בברכות נט ע"ב נאמר:

תנו רבנן הרואה חמה בתקופתה לבנה בגבורתה וכוכבים במסילותם ומזלות כסדרן, אומר ברוך עושה בראשית. ואימת הוי אמר אביי כל עשרים ושמונה שנים, והדר מחזור ונפלה תקופת ניסן בשבתאי באורתא דתלת נגהי ארבע. [אמ' רב יהודה הרואה לבנה בחידוש אומ' ברוך שבאמרו]²⁵ ברא שחקים וברוח פיו כל צבאם...²⁶ רבי יהודה אומר הרואה הים וכו'.

23 מצאנו ברכה נוספת הנזכרת בתוספתא ברכות ו, ו, מהר" ליברמן עמ' 34: "הרואה את החמה ואת הלבנה ואת הכוכבים ואת המזלות או' ברוך עושה בראשית". אכן ברכה זו משותפת לגרמי השמים ואינה מיוחדת דווקא ללבנה. גם זמן הברכה שונה מזמנה של הברכה שאנו עוסקים בה, כפי שכתב ר"ש ליברמן בביאור הארוך. לפיכך לא נדון בברכה זו.

24 בהמשך הסוגיה, בדף מב ע"א, נאמר: "וא"ר אחא בר חנינא א"ר אסי א"ר יוחנן כל המברך על החודש בזמנו כאילו מקבל פני שכינה". אף כאן אנו נוכחים לראות כי חובת הברכה הייתה ידועה. עם זאת יש לציין כי בכתבי היד, ראה דק"ס במקום, והוסף עליו כי כך הוא גם בכ"י תימני (יד הרב הרצוג), הנוסח הוא: "המברך על ראש חודש" (בכ"י"מ המלה: "ראש" אינה כתובה בבירור, אבל קרוב לוודאי שכך הוא, ובעל דק"ס לא ציין לכך, ומתקבל הרושם כי כ"י"מ שווה לדפוס). הואיל ומדובר בשני מאמרים סמוכים של אותו חכם, מן הסתם עלינו לומר כי המדובר בשניהם באותה ברכה, וכן עולה מדברי הראשונים המצוינים להלן בהערות 43, 59. לאמור, גם לנוסח הגורס "המברך על ראש חודש" הכוונה היא לברכה על הלבנה, שהיא (הלבנה) הקובעת את ראש החודש, כפי שהבינו בפשטות הן ראשונים והן אחרונים שצוינו לעיל בהערה 9. השאלה היא מדוע גרסו כאן כתבי היד "ראש חודש", והרי הנוסח "חודש" הוא ברור ומובן, וכפי שמונח זה (חודש) אכן מופיע שם לפני מאמר זה. האם יש להסיק מכאן כי אי פעם נקראה ברכה זו בשם "ברכת ראש חודש"? אולי שינוי זה בא משום שלא רצו להזכיר ברכה על ירח ולהשוותו עם קבלת שכינה מחשש שמץ של עבודה זרה, ועדיין צריך בירור.

25 כך הנוסח על פי תקליטור עדי הנוסח, ונראה שיש כאן שיבוש, וצ"ל: שבאמרו.

26 הקטע המוסגר אינו נמצא בדפוס, אלא בכ"י אוקספורד (קיצרתי בהעתקת הקטע כי שם נמצאת כל הברכה), ברי"ף וברא"ש כפי שהעיר בדק"ס. ניתן להוסיף גם את כ"י פריז 671 (הברכה שם מקוצרת יותר), וראשונים נוספים, ואין להאריך בזה. אין לומר שמא המאמר חדר לתלמוד ממיקומו ברי"ף, וזאת משום שני טעמים. האחד, גם בירושלמי שהבאנו בפנים נמצא המאמר על חובת הברכה (אמנם באופן סתמי) באותו מיקום. השני, הרי"ף כתב שם: "וכתבנוהו בפרק תפילת השחר. היינו, הרי"ף הביא את דברי התלמוד הללו ודן בהם לעיל בסוף פ"ד, הוא פרק תפילת השחר, ואם כן ברור שכאן מקומם בנוסח התלמוד (יש לציין שבריי"ף כ"י ניו יורק, ר"צ ירושלים, תשל"ד, הדברים אינם נמצאים

נמצא, לפי נוסח זה, שהברכה ידועה גם לבלל.

כידוע היו מקדשים על פי הראייה עוד בזמן האמוראים הראשונים, אם כן מהמקורות שהזכרנו כאן עולה שברכת הלבנה נהגה באותם ימים. ואכן כך נאמר במפורש בשמות רבה טו, כד: "הרואה את הלבנה היאך צריך לברך בזמן שהיו ישראל מקדשין את החדש, יש מן רבנן אמרין ברוך מחדש חדשים, ויש מהם אומרים ברוך מקדש חדשים, ויש מהם אומרים מקדש ישראל, שאם אין ישראל מקדשין אותו אין אותו קידוש כלום".²⁷ על חתימתה של הברכה נעמוד בסעיף הבא. כאן נברר כיצד נקראה ברכה זו. בדברי חז"ל לא מצאנו לה שם. אמנם בדברי הראשונים מצאנו כי שמה הוא "ברכת הלבנה". אציע כאן בהערה²⁸ מדגם של ארבעה עשר מקורות, וכפי שניווכח ממקורות אלו, ככל הנראה אין שמה של הברכה מיוחד לאזור מסוים, אלא כך היא נקראת בפי הראשונים. אכן מצאנו בראשונים שם שונה במקצת לברכת הלבנה, והוא "ברכת הירח". שם זה מצאנו בדברי הרמב"ם במורה נבוכים, חלק שני פ"ה: "התבונן סדורם בברכת הירח". את המילים "ברכת הירח" כתב הרמב"ם בעברית כך שאין כאן עניין של תרגום. ר"י קאפח במהדורתו, ירושלים, תשל"ז, עמ' קעה, הערה 15, כתב: "והבטוי בכל המקורות העתיקים ברכת הירח, או ברכת הלבנה, ולא 'קדוש לבנה' כפי שנשתרש בטעות בפי המוני מקצת העדות". יש להעיר על דבריו שתי הערות. האחת, דומה שקביעת ר"י קאפח שגם הביטוי "ברכת הירח" מצוי "בכל המקורות העתיקים" אינו מדויק, וברור שמספר היקרותיו בדברי הראשונים מועט בהרבה מ"ברכת הלבנה".²⁹ השנייה, מצאנו במקורות עתיקים גם "קידוש לבנה", כפי שיוברר בסעיף ה.

ד. "מחדש חודשים" — חתימתה של ברכת הלבנה

בסעיף הקודם עמדנו על החובה לברך את ברכת הלבנה, ועתה נדון בחתימתה. חתימת

- כאן. לצערנו פרק ד חסר בכתב יד זה, ואי אפשר לדעת מה היה כתוב שם. הואיל ודרכו של הרי"ף אינה עניינה כאן, לא מצאתי לנכון להאריך בהסבר העניין, אלא רק לציין את עצם העניין).
- 27 עי' בפירוש הרד"ל שם שהוא סבור כי ברכה זו נוהגת תמיד, אלא שנתקשה בלשון המדרש, והציע להגיהו. ראה עוד בפירוש מהרז"ו ובביאור מהרי"פ (נדפס במהד' וגשל, ירושלים, תשס"א).
- 28 מחזור ויטרי סימן רב, מהד' ר"א גולדשמידט עמ' שלד: "פתרון ברכת הלבנה"; שכלי הלקט סי' קסז: "דין ברכת הלבנה"; שערי אורה לר"י גיקטילא, שער ב, וורשא, תרמ"ג, דף כו ע"ב; מערכת האלקות, פרק שמיני, פי"ג, מנטובה, שי"ח, דף קט ע"א, דף קפח ע"א; אור זרוע סי' תנו: "ברכת הלבנה"; דרשות מהר"ח אור זרוע, מהד' ר"מ אביטן, סי' יט (מהד' רי"ש לנגה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 66): "ודין ברכת הלבנה"; אורחות חיים: "דין ברכת הלבנה ופירושה", וכעין זה בכלבו סי' מג; ספר הפרדס לר' אשר ב"ר חיים, שער שמיני פ"א, מהד' רמ"ל קצנלכובגן, ירושלים, תשמ"ה, עמ' עד; ר"ד אבודרהם, ירושלים, תשכ"ג, עמ' שמה-שמו; צרור החיים לר"ח ב"ר שמואל תלמיד הרשב"א, מהד' ר"ש ירושלמי, ירושלים, תשכ"ו, מדרש לחנוכה, סוף עמ' קיג; שושן סודות, קארץ, תק"כ, דף פב סע"א; מנורת המאור לר"י אלנקווה פרק התפילה, מהד' ענלאו, ח"ב, עמ' 203; מנורת המאור לר"י אבוהב, נר שלישי, כלל ד חלק א, פרק שני, מהד' פריס חורב, ירושלים, תשכ"א, עמ' 284.
- 29 לעת עתה, בנוסף למורה נבוכים מצאתי "ברכת הירח" פעם אחת בדברי רבנו בחיי (שמות יב, ב, מהד' רח"ד שעוועל עמ' פח. אגב, מיד בהמשך אותו משפט הוא כותב: "ברכת הלבנה") ופעם אצל ר"א אבולעפיה, כפי שהודיעני בטובו מר משה שפרבר, בספרו אוצר עדן הגנוז, מהד' אמנון גרוס, ירושלים, תשנ"ח, ח"ב ס"א. ייתכן שהביטוי נוצר בהשפעת האמור במסכת סופרים רפ"כ, מהד' היגר עמ' 337: "אין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת".

הברכה היא: "מחדש חדשים". כך נאמר בירושלמי ברכות שהובא בסעיף הקודם: "הרואה את הלבנה בחידושה אומר ברוך מחדש חדשים". כך גם נאמר בבבלי, סנהדרין דף מא ע"ב — מב ע"א:

ואמר רבי אחא בר חנינא אמר רב אסי אמר רבי יוחנן: עד כמה מברכין על החדש [רש"י: על הלבנה בהתחדשה], עד שתתמלא פגימתה... אמר ליה רב אחא לרב אשי: במערבא מברכי ברוך מחדש חדשים.

משמעות החתימה לא נתבררה בתלמודים, ועתה נבררה. מדברי רש"י שלפנינו עולה כי המילה "חדש" כאן משמעותה: הלבנה החדשה,³⁰ ואם כן חתימת הברכה באה לומר כי ה' מחדש את הלבנה החדשה. כעין זה אנו אומרים בברכה עצמה, וכפי שהיא מובאת בהמשך דברי התלמוד שם: "ברוך [וכו'] אשר במאמרו ברא שחקים... וללבנה אמר שתתחדש [רש"י: וללבנה אמר, הקב"ה שתתחדש בכל חודש] עטרת תפארת לעמוסי בטן שהם עתידים להתחדש כמותה".

אם כן, הן בגוף הברכה והן בחתימתה אנו מודים ומשבחים להקב"ה על פעולתה המחזורית של הלבנה.

חתימת ברכת הלבנה נמצאת גם בשמות רבה ובמסכת סופרים, אבל בשינוי מסוים מנוסח התלמודים. בשמות רבה טו, כד, נמצא: "הרואה את הלבנה היאך צריך לברך בזמן שהיו ישראל מקדשין את החדש, יש מן רבנן אמרין ברוך מחדש חדשים, ויש מהם אומרים ברוך מקדש חדשים". במסכת סופרים (כ, ב, מהד' היגר עמ' 339) נמצא: "בא"י מקדש ישראל וראשי חדשים". נראה אפוא בבירור כי עיקר השינוי בנוסח במקורות אלו הוא המילה "מקדש", שבאה במקום המילה "מחדש". לנוסח שמות רבה "מקדש חדשים"³¹ אין ספק שהמילה "חדשים" כאן אין משמעותה "לבנה", כנוסח שבתלמודים, שהרי אין לייחס קדושה ללבנה, אלא ודאי פירושה משתנה והוא: ראש חודש. נראה שכדי להסיר ספק במשמעות המילה "חדשים", נולד הנוסח השני שבמסכת סופרים שבו אנו גורסים במפורש: "ראשי חדשים".³²

30 כך פירש רש"י גם את המשפט: "איזהו חג שהחדש מתכסה בו" (ר"ה ח סע"א ובמקבילות), היינו שהלבנה אינה נראית בו. אבל התוספות נתקשו בפירוש זה "דהוה ליה למימר שהלבנה מתכסת בו", ולכן פירשו כי המילה "חדש" כאן היא במשמעות ראש חודש, ראה ביצה טז ע"א, תוספות ד"ה איזהו. אכן הרש"ש בהגהותיו שם כתב שרש"י עצמו היה ער לקושי זה, והסביר כי במילה "חודש" מתכוונים ללבנה החדשה, וכפי שהסברנו.

31 ר"מ כשר, תורה שלמה, שמות פי"ב אות לג, ירושלים, תשנ"ד, העתיק את שמות רבה לפי נוסח כ"י אוקספורד: "הרואה את הלבנה היאך צריך לברך בזמן שישראל מקדשין את החדש, יש מרבתינו אומרים ברוך מקדש חדשים, וי"א ברוך מקדש ישראל וראשי חדשים שאם אין ישראל מקדשין אותו אין אותו קידוש כלום". הוא כותב כי נוסח זה מיישב את הקשיים שעמדו עליהם המפרשים, ראה לדוגמה דברי הרד"ל בהערה הבאה, ואין זה מענייננו. אכן גם לנוסח זה בזמן שישראל קידשו על פי הראייה הברכה הייתה "מקדש חדשים", וכן כתב שם ר"מ כשר, והוא מתאים עם דברינו בפנים.

32 הרד"ל בפירושו לפרקי דרבי אליעזר, ראש פרק גא, מסביר ששני הנוסחים תלויים במחלוקת שבין דעת חכמים במשנת ראש השנה, המובאת לעיל בסעיף א, לבין דעת ראב"ש בכרייתא בבבלי ראש השנה כד ע"א: "ר"א בר"ש אומר בין כך ובין כך [היינו, בין נראה בזמנו בין שלא נראה בזמנו] אין מקדשין אותו שכבר קדשוהו שמים". לאמור, לפי חכמים הואיל ובית דין מקדש את החודש, לכן חתימת הברכה היא "מחדש חדשים", כי הקידוש תלוי בבית דין בלבד. הוא מסביר כי גם הנוסח "מקדש ישראל ור"ח" הוא מתאים לחכמים, כי סוף סוף החשבון תלוי בבית דין. ברם לפי ר"א בר"ש,

נמצא אפוא שלשני הנוסחים חתימת הברכה מתייחסת לקידוש ראשי חודשים. אלא שעתה יש לתמוה מה טיבה של חתימה זו. לנוסח התלמודים החתימה מובנת, שהרי כל ברכת הלבנה לא נתקנה אלא להודות לה' על פעילותה המחזורית התקינה, ובזאת הברכה גם חותמת. ברם, לנוסח שבשמות רבה ובמסכת סופרים החתימה היא מעניין אחר, שגם אין לו ביטוי בגוף הברכה.³³ בהכרח עלינו לומר כי גם בחתימת הברכה יש התייחסות ללבנה, לא במפורש אלא במובלע. לאמור, אנו מודים לה' שהוא מחדש את הלבנה, כדי שבאמצעותה יתקדשו ראשי חודשים.

אלא שיש לעיין בדין המובא שם בבבלי "עד כמה מברכין". הבבלי קבע שברכת הלבנה אפשרית עד אמצע החודש. קביעה זו מובנת, שהרי החתימה "מחדש חודשים" מכוונת לחידושה של הלבנה, ולפי זה מובן שזמנה יהיה עד מחציתו של החודש, הואיל והלבנה הולכת ומתמלאת מיום ליום, ואפשר לומר כי זו פעולת חידוש. אבל לשמות רבה ולמסכת סופרים שנוסח החתימה הוא "מקדש חדשים", או "מקדש ראשי חדשים", נראה לכאורה שזמנה של ברכה זו הוא רק בעת שרואים את הלבנה החדשה. אולי ניתן לומר לדעתם שאפשר לומר ברכה זו כברכת שבח והודאה גם לאחר מכן, אלא שאז לא ניתן לחלק בין מחצית החודש לכל החודש.³⁴

עתה, משנתבררו משמעויותיהן של החתימות, מן הראוי להתייחס לדברי בעל שבלי הלקט. כך כתב ר' צדקיה הלכט סוף סי' קסז:³⁵

שאין בית דין מקדשים, יש לומר אפוא "מקדש חודשים". הרד"ל הוסיף כי ייתכן שגם לפי ר' אלעזר ב"ר צדוק הנזכר במשנה שהובאה בסעיף א יש לברך "מקדש חודשים". פירוש דומה לרד"ל כתבו גם רא"ז סלוצקי בתשובותיו עץ אפרים, וילנא, תרע"ח, דף לו ע"ג, ור"א פומרנצ'יק בספרו עמק ברכה, מהד' שנייה, ת"א, תשל"א, עמ' סט. והנה לדבריהם הנוסחים השונים של הברכה משקפים מחלוקת תנאים בתקופת קידוש החודש על פי הראייה. ברם, ניתן לומר כי הנוסחים השונים משקפים תקופות שונות. לאמור, בזמן קידוש על פי הראייה הנוסח היה "מחדש חודשים", שהרי הקידוש היה על ידי בית דין; עם ביטול הקידוש על פי הראייה הנוסח הוא "מקדש חודשים", כי מעתה השמים מקדשים את החודש. כל זה לפי הנוסח שלפנינו, אבל לפי נוסח כ"י אוקספורד, ראה הערה קודמת, אין צורך בכל האמור.

33 הקורא של מאמרי מטעם מערכת "סידרא" העיר כך: "גוף הברכה הוא כנראה מיסודו של רב יהודה, ואילו החתימה לבדה נהגה גם בארץ ישראל (ראה ירושלמי ברכות ובבלי סנהדרין שהוזכרו לעיל), ואפשר אפוא שחתימת 'מקדש' ביסודה לא נשתלבה בגוף הברכה (ולפי זה במס' סופרים נשתרגו המקורות זה בזה)". הבאתי את דבריו כי אפשר לומר כמותו, ואפשר גם לומר אחרת כעולה מנוסח מס' סופרים.

34 דיוננו זה יש לו השלכה מעשית. ר"א פומרנצ'יק, הנזכר בהערה שלפני הקודמת, סיים את דבריו: "אך לא ראיתי בשאר פוסקים שיביאו נוסח זה מקדש חדשים, הלכך לכתחלה אין לומר רק מחדש חדשים, וכדיעבד אם אמר מקדש חדשים אין צריך לחזור ולברך". אבל יש לציין לספר מעשה רב, מנהגי הגר"א, סי' קס, שם נאמר בשם ר' בנימין משקלאב כי בזמן שהגר"א קידש את הלבנה הוא חתם "מקדש חדשים". נמצא שהגר"א קיבל את הנוסח של שמות רבה ומסכת סופרים, ויש להתיישב כיצד נהג ביחס לזמן הברכה לאור האמור בפנים. ראה גם בדברי ר"א גרינבלט, "בענין קדוש לבנה", נעם, יב (תשכ"ט), עמ' קא.

35 נוסח זה מקרים גם בכתב יד ששון 539 (מכון לתצלומים של כ"י עבריים בירושלים ס' 9323) עמ' 350. כתב יד זה נכתב בשנת ה' אלפים כ', בימי חייו של ר' צדקיה המחבר, ויש בו הערות גיליון שייכתן שנכתבו בידי ר' צדקיה עצמו. ראה שבלי הלקט השלם, מהד' רש"ק מירסקי, תשכ"ו, מבוא, עמ' 4. הנוסח מקוים גם בספר תניא, עם באורי מהרש"ה, ורשא, תרל"ט, דף לו ע"ג.

וחותם מקדש חדשים או מחדש חדשים, והלבנה נקראת חודש כדכתיב החודש הזה לכם (שמות יב, ב), ואמרי³⁶ כזה ראה וקדש (ראש השנה כ ע"א), ובלשון משנה אב ובנו שראו את החודש (שם כב ע"א).

ספק אם בדבריו הוא בא לפרש את משמעותם של נוסחי החתימות, או רק את השני שבהם. מרהיטות לשונו נראה שבדבריו "והלכנה נקראת חודש" הוא בא לפרש את שתי החתימות. אלא שאם כך הדבר, הרי שבעוד שביחס לחתימה השנייה הסברו מובן וכפי שהורחב לעיל, ביחס לחתימה הראשונה פירושו של ההסבר הוא שפעולת הקידוש מתייחסת ללבנה. בכך הוא מצטרף כמקור רבני נוסף לנזכרים לעיל, סעיף ב. מנגד אין כל מניעה לפרש שהוא בא להסביר רק את החתימה השנייה: "מחדש חדשים". ייתכן שכך הבין הרב חיד"א את דבריו, שהרי כך כתב:³⁷

בא"י מחדש חדשים, כן נוסחת הש"ס והרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור וכן המנהג. ופירש הרב שבלי הלקט שהלבנה נקראת חדש כדכתיב החדש הזה³⁸ ובלשון משנה אב ובנו שראו את החדש ושם כתב דאית דגרסי מקדש חדשים.

הואיל והרחיד"א הקדים להסבר רק את החתימה השנייה שהביא שבלי הלקט, נראה שהוא סבור³⁹ שהסבר שבלי הלקט מוסב רק על חתימה זו.⁴⁰

ה. הביטוי "קידוש לבנה" במשמעות "ברכת הלבנה"

עד עתה דן המאמר בשני עניינים. האחד, הביטויים המתייחסים לקביעת ראש החודש על פי הראייה. השני, הביטויים המתייחסים לחובת הברכה עם ראיית הירח החדש. ביחס לעניין הראשון, הביטוי הקדום והרווח הוא "קידוש החודש". לצדו קיים ביטוי ששימושו מועט, "קידוש לבנה" (לעיל, סעיפים א, ב). ביחס לעניין השני, הביטוי הקדום הוא "ברכת הלבנה". לצדו קיים ביטוי ששימושו מועט, והוא "ברכת הירח" (לעיל, סעיפים ג, ד). עתה ברצוננו לעמוד על שמה של "ברכת הלבנה", ועל שם הפעולה המתייחסת לברכה זו. השם "ברכת הלבנה", והפעולה לברך את הלבנה (על הטיותיה), הם הרווחים ביותר אצל חכמי הספרדים לדורותיהם.⁴¹ ברם אצל חכמי האשכנזים,⁴² כפי שיודגם

36 שבלי הלקט הוצרך להוסיף משפט זה כדי לבאר את ראייתו הראשונה שהמילה "החודש" בפסוק משמעותה לבנה, ולא ראש חודש.

37 בפירושו כסא רחמים על מסכת סופרים, כ, א.

38 נראה שהרחיד"א קיצר כאן ולא הביא את כל לשונו של שבלי הלקט, וראה לעיל, הערה 36.

39 אמנם בעל דין יכול לחלוק ולומר כי הרחיד"א פתח בדבריו בחתימה השנייה, הואיל והיא המקובלת להלכה.

40 אכן לפי הבנה זו היה מן הראוי לרחיד"א לומר של"אית דגרסי מקדש חדשים" משמעות "חודש" כאן אינה ירח, אלא ראש חודש. נראה שלא מצא לנכון להרחיב על נוסח שממילא אינו מקובל.

41 איני מציין לכתביהם, משום שאין בכך חידוש, והמעין ימצא זאת בנקל.

42 קביעה זו מתבססת על בדיקה במאגרי המידע הבאים: תקליטור של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, גרסה 13; התקליטור התורני, ע"י חברת די. בי. אס, גרסה 10; תקליטור "מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, המדור לספרות עתיקה, ירושלים, תשנ"ח. כמו כן בדקתי מקורות שלא נכללו בתקליטורים אלו. ואיני מפרטם כאן.

כאן בהערה, ⁴³ מצאנו לצד שמות אלה שמות נוספים, והם: "קידוש לבנה" כשם הברכה, ו"קידוש לבנה" (על הטיותיו) כשם פעולה. נמצא שהאשכנזים נתנו משמעות חדשה לביטוי זה. שהרי עד כה משמעותו הייתה קידוש החודש על פי הראייה, ואילו עתה הפך להיות שם נרדף ל"ברכת הלבנה".⁴⁴

זאת ועוד. על יסוד המקורות שבדקתי דומה בעיני כי הביטוי "קידוש לבנה" במשמעות של ברכת הלבנה התחיל להופיע גם אצל הספרדים רק לאחר המצאת הדפוס,⁴⁵ ואף אם נמצא את הביטוי קודם לכן, ברור בעיני שאין הוא רווח שם.⁴⁶ אציין בזה לדברי ר' אברהם אבולעפיה:⁴⁷ "ואם תבין סוד הלבנה והירח תבין זה מסוד קידוש החדש וקידוש הירח בברכתו יעיד לך סודו ונסתרו בענין ההשגחה האמיתית". אם אכן הוא מתכוון לשני ביטויים שונים, היינו: "קידוש החדש" ו"קידוש ירח בברכתו", אזי עולה כי הוא מכיר כבר את ברכת קידוש ירח, שהיא קידוש לבנה. אמנם יש לזכור כי ר'

43 אציע כאן מדגם קצר. בפירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' ר"מ ורי"א הרשלר, ירושלים, תשנ"ב, חלק ב, סי' קח, עמ' תרג: "ברכת הלבנה" וכו', ובעמ' תרה: "ואמרי' בסנהדרין המקדש על הלבנה כאילו מקבל פני שכינה" (לפנינו בסנהדרין מב' ע"א הנוסח הוא: "כל המברך על החודש בזמנו כאילו מקבל פני שכינה". משמע שהוא פירש כי חודש כאן הוא במשמעות לבנה, וכן מצאנו באוצר הכבוד, להלן, הערה 59. וראה לעיל, הערה 24), וכן מצאנו קידוש לבנה גם בדרשות מהר"ח אור זרוע, מהד' ר"מ אביטן, סי' יט, מהד' רי"ש לנגה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 66: "ודין ברכת הלבנה... ר' אביגדור כ"ץ היה נוהג לחזור ולקדשה תוך ג' ימים... ומהר"ח ראה את מהר"ם שאפי' בחול היה רגיל לקח רק מקטורן של שבת שלו והיה מקדש הלבנה... וקידוש הלבנה הספר [היינו: התלמוד] קורא אותו הקבלת פני השכינה", וכן מצאנו במנהגי מהר"ם מנוישטט סימן שסד: "כשמקדשין הלבנה צריך ליתן שלום לג' בני אדם", ובסימן תקכג: "ואח"כ לאחר התפילה קידש הלבנה ברגלים יחיפים", וכן בספר המנהגים (טירנא) הגהות המנהגים יום כיפור אות (קנז): "העולם רגילין להזהר מלקדש הלבנה בלילי שבת ויו"ט", וכן נמצא ביטוי זה גם במנהגי מהרי"ל, שבועות אות ז, מהד' מכון ירושלים, ירושלים, תשמ"ט, עמ' קסג; עירובי תבשילין אות ה, עמ' קצ; תשעה באב אות ט, עמ' רמד.

44 על ההבחנה שהמונח "קידוש לבנה" מקורו אצל חכמי אשכנז עמד ר"י טננבוים בספרו קידוש לבנה, ירושלים, תשנ"ו, עמ' יז הערה ב, אלא שהוא הסתמך על הספרות האשכנזית המאוחרת, ממהרי"ל ואילך.

45 ברור שבמשך הזמן שלאחר הדפוס הלכה ונעלמה ההבחנה בין המשתמשים בביטויים אלו, אם הם ספרדים או אשכנזים, ומה הביטוי שכל אחד מכיר. לדוגמה: בשו"ת רשב"א ח"ד סי' מח מוזכרת ברכת הלבנה. אבל במהדורה של ספרי הרשב"א ע"י מכון תורני אורייתא בעריכת מ' גרליץ, תשמ"ז, ח"ב, במפתחות של תשובות הרשב"א, בעמ' 826 הם מציינים לתשובה זו וכותבים כי היא דנה "בעניין קדוש לבנה", אבל ברשב"א, כאמור, כתוב "מברכים את הלבנה", שהרי הרשב"א אינו מזכיר, לא כתשובותיו ולא בחידושו, את הביטוי "קידוש לבנה".

46 יש לציין לספרו של ר' משה די ליאון, הנפש החכמה, דפוס בסיליאה, שס"ח, נמצא כן בסי' יד, סוד החודש. אני מצייין בצורה זו כיוון שאין בספר מניין דפים. ספר זה נדפס גם בתוך עמודי הקבלה, ירושלים, תשס"ה, ושם נמצא כן בדף מט ע"א: "סוד החודש. מה שאנו מקדשין הלבנה בכל חדש וחדש שהלבנה בגימטרי' וכו'. כידוע ר' משה הוא ספרדי, ולכאורה הוא משתמש בביטוי אשכנזי. אמנם המעיין שם יראה כי אין כל מניעה לפרש שהמדובר הוא בקידוש החודש על פי הראייה, שהרי לאחר מכן הוא מביא את דברי הגמרא בבבלי ר"ה כה ע"א: "א"ל רבי לר' חייא זיל לעין טב" וכו', ואחר כך הוא מסביר את סוד קרבן ראש חודש. נכון הוא שלפני שני מאמרים אלו הוא מביא את דברי התלמוד הבבלי בסנהדרין מב' ע"א: "תנא דבי ר' ישמעאל אלמלא לא זכו ישראל" וכו', אבל גם מאמר זה ניתן לפרשו על קידוש החודש על פי הראייה.

47 בספרו סתרי תורה, מהד' גרוס, ירושלים, תשס"ב, חלק תוכחת חיים, סוד ר, עמ' קעת. העירני בטובו על כך ר' משה שפרבר, ותודתי נתונה לו בזה.

אברהם אבולעפיה, שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, נולד בספרד, אבל מצאנוהו פועל בארצות שונות; ארץ ישראל, יוון, איטליה וסיציליה, ואפשר אפוא שאין לראות בו חכם ספרדי במלוא מובן המילה.

לכאורה מצאנו "קידוש לבנה" במשמעות של ברכת לבנה בדברי חכם ספרדי שפעל בתקופת גירוש ספרד. כוונתי לר' יצחק ערמאה, שבספרו עקדת יצחק על שיר השירים, בפסוק "מי זאת הנשקפה כמו שחר" (שיר השירים ו, י), כתב: "וסמוך אליה יפה כלבנה בהתחדשה אחר גמר חסרון אורה וכמו שאמר בקדוש הלבנה שאף הם עתידים להתחדש כמותה". הרי שהוא משתמש בביטוי "קידוש לבנה" כדי לציין את ברכת הלבנה. אבל לאמיתו של דבר אין מכאן ראיה, שהרי בדפוס ראשון, שאלוניקי, של"ג, חסר הביטוי "בקדוש הלבנה". לאמור, המילים "בקידוש לבנה" הן תוספת באחד הדפוסים, בהשפעת המונח האשכנזי.

ו. האם השימוש בביטוי "קידוש לבנה" כ"ברכת לבנה" בספרים מסוימים הוא מקורי

לאור האמור שהביטוי "קידוש לבנה" במשמעות של "ברכת לבנה" נמצא רק אצל חכמי אשכנז, ואפשר שרק מתקופת הדפוס ואילך אנו מוצאים אותו בספרי חכמי הספרדים, מן הראוי להתייחס לשלושה מקורות שלכאורה אינם עולים בקנה אחד עם קביעה זו. (א) בספר האשכול, מהד' רצ"ב אוירבך, הלבשרטט, תרכ"ח, ח"א, עמ' 51, נאמר:

ואיכא מרבואתא דאמרי שש מצות ברכתן מעומד. עומר דכתיב בקמה תספר, ומדכתיב בעומר וספרתם לכם ילפינן הני מצות דכ' בהון לכם, קדוש לבנה החודש הזה לכם.

כידוע, בעל האשכול הוא מחכמי פרובנס. לאור מקור זה עלינו לומר לכאורה כי אמנם הביטוי "קידוש לבנה" לא חדר לספרד, אבל הוא הגיע לפרובנס הסמוכה לאשכנז. אלא שקביעה זו אינה נראית משני טעמים. האחד, כי לא מצאנו את הביטוי "קידוש לבנה" אצל חכמי פרובנס האחרים. השני, בספר האשכול מהד' אלבק⁴⁸ כל הקטע הזה חסר.⁴⁹ לכן נראה שאולי לפנינו תוספת מאוחרת בכתב היד שהיה לפני רצ"ב אוירבך.⁵⁰

(ב) בספר התמונה, למברג, תרנ"ב, תמונה ב, אות ו, דף יג ע"ב, נאמר: "וארז"ל המברך ברכת הקידוש לבנה⁵¹ כאלו מקבל פני שכינה". בנוסח כתב יד הנדפס שם בדף

48 הלכות ברכת ההודאה, עמ' 84.

49 כדאי לציין כי במקבילה שבספר אבודרהם, הלכות ברכות השחר, ברכת הציצית, עם הגהות וביאורים תהלה לדוד, ירושלים, תשס"א, עמ' קיז, נמצא: "לבנה בחדושה... בלבנה החדש הזה לכם". באורחות חיים, הלכות ציצית, אות כז, נמנו חמש מצוות, וברכת הלבנה אינה נמנית בתוכן.

50 אולי יש לקשר זאת עם הוויכוח הידוע בדבר מהדורה זו של ספר האשכול, שלדעת ר"ש אלבק נוספו בה דברים ע"י רצ"ב אוירבך (ראה חיבורו כופר האשכול, ורשא, תרע"א. איני דן כאן בעצם הוויכוח, ולפיכך לא ציינתי למשיבים לאלבק), ומקום זה אולי אף הוא בכלל זאת, ואני משאיר זאת בצריך בידור.

51 ברור שהנוסח כאן מוקשה, שהרי המילה "הקידוש" כאן היא לכאורה מיותרת, וגם הופעתה בה"א הידיעה אינה מובנת. עם זאת דומה שעדיין אין לשלול בזה את הימצאותה בספר, ואולי לפנינו נוסח המורכב משני נוסחים.

טו ע"א נמצא: "וארז"ל המחדש לבנה כמקבל פני שכינה",⁵² וקרוב לומר שצריך לומר: המקדש לבנה.⁵³ ספר התמונה הוא ספר אנונימי, והחוקרים נחלקו בזמן פעולתו של מחברו. ג' שלום סבור שבסוף המאה השלוש עשרה הוא היה ידוע כבר לאחד ממקובלי ספרד.⁵⁴ יש מאחרים אותו למאה הארבע עשרה.⁵⁵ דומה שכולם מודים שמקום פעולתו הוא ספרד, במובן הרחב של המילה. לאור האמור, יש לשער שהנוסח שלפנינו בספר התמונה הוא מאוחר, והקשיים בנוסחים הללו שהצבענו עליהם בהערות⁵⁶ מחזקים השערה זו.

(ג) בספר הקנה, קראקא, תרנ"ד, בסדר ברכת הלבנה והחמה, דף נו ע"א: "ודע בני כי מצוה מן המובחר לקדש בלילה הראשונה ואם לאו עד ליל ט"ו שאז מלוי פגימתה והוא ליה חידוש, משם ואילך מתחיל להסתר". ובסדר ברכת הנהנין הוא מפנה לכאן, וכך הוא כותב (נד ע"ב): "בקידוש ירח במקומו שם אבאר בארוכה הברכה בעזה"י". הרי לנו שהוא קורא לכך "לקדש", וכן "קידוש ירח".

והנה ביחס לספר הקנה מרבית החוקרים סבורים כי הוא נתחבר בספרד, אלא שנחלקו בזמנו. יש אומרים אמצע המאה הארבע עשרה, ויש מאחרים אותו למאה החמש עשרה. לעומתם, י' תא-שמע סבור כי הספר נתחבר בביזנטיון.⁵⁷ לאור האמור עד הנה מסתבר יותר שהספר לא נתחבר בספרד, ומאליו עולה אפוא שתמכנו בהשערותו של תא-שמע.

ז. למשמעות הביטוי "קידוש לבנה" כשם נרדף ל"ברכת הלבנה"

עתה נברר את משמעו של הביטוי "קידוש לבנה". כזכור, הוראתו הקדומה של ביטוי זה הייתה קידוש החודש (לעיל, סעיף ב), והוראתו המאוחרת הייתה ברכת הלבנה (סעיף ה). והנה הוראתו הקדומה של הביטוי ניתנת להבנה כפי שהוסבר (שם), שמשמעותו היא קידוש חודש (היינו: ראש חודש) באמצעות הלבנה. אבל הוראתו השנייה של הביטוי קשה להבנה, שהרי לא ברור במה אנו מקדשים את הלבנה, ואם בכלל אפשר להעניק לה קדושה⁵⁸

52 אכן לפי ג' שלום, בספרו הקבלה של ספר התמונה ושל אברהם אבולעפיה, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 24, נוסח כתב היד הוא פירוש לספר התמונה שכתבו חכם בלתי ידוע.

53 הנוסח שלפנינו: "המחדש לבנה", אין לו מובן, ולכן הגהנו בפנים. בדוחק יש לומר שכוונתו במילה "המחדש" לומר: המברך על הלבנה בעת חידושה.

54 בספרו הנ"ל, עמ' 21.

55 בעניין תורת השמיטות קיימת הקבלה בין דברי ר' דוד בן יהודה חסיד, שפעל בתחילת המאה הי"ד, לבין ספר התמונה, כפי שכתב מ' אידל, "חומר קבלי מבית מדרשו של ר' דוד בן יהודה החסיד", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (ב) [תשמ"ג], עמ' 204 הערה 207. שם הפנה למאמרו בעלי ספר, י' (תשמ"ב), עמ' 26, שכתב שוב על הזיקה ביניהם, ושכנראה ספר התמונה הושפע מר' דוד. ראה גם ר"מ כשר, תורה שלמה, ח"א, ניו יורק, תש"ט, עמ' פח.

56 לעיל, הערות 51, 53.

57 ראה י' תא-שמע, "היכן נתחברו ספרי הקנה והפליאה", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים, תש"מ, עמ' נו-סג. בתחילת דבריו סקר תא-שמע את הדעות השונות, וציין למקומן.

58 כפי שכבר העיר רא"ה ברשינסקי, בספרו ליקוטי אלחנן, חלק ה, חיפה, תשס"ג, עמ' 146, משם הרב רוזנטל מחיפה בשם ר"מ טוקצ'ינסקי: "לא מקדשים את הלבנה (קידוש היה כשקידשו על פי הראיה) אלא מחדשים את הלבנה". וראה עוד להלן בתשובת ר' שמעון גרינפלד.

מסוימת.⁵⁹ אכן יש שניסו ליישב זאת בדרכים שונות,⁶⁰ אלא שרובם אמרו כן בדרך קרובה לדרוש.⁶¹ נביא כאן את דבריו של ר' שמעון גרינפלד, הסבור שיש כאן שירכוב מקידוש החדש.

אלו דבריו בתשובותיו:⁶²

פעם אחת שאל אותי בני המופלג החריף מו"ה מרדכי נ"י מסווידיניק על קריאת ברכת הלבנה בשם קידוש לבנה דמה ענין קידוש יש בברכה זו,⁶³ וגמגם הוא לומר דטעות נפל בספרים ובקריאת העולם וצ"ל חידוש לבנה דהברכה הוא על מה שהלבנה נתחדש בכל חודש, וכן הוא הנוסח וללבנה אמר שתתחדש וכו' שהם עתידים להתחדש כמותה וכו' והסיום מחדש חדשים, ונפל טעות תחת החי"ת קו"ף, דבאמת יש לקרותה בשם חידוש לבנה עכ"ד.

והנה אם כי דבר חכמה אמר... אמנם עכ"ז היה קשה בעיני קצת לומר דטעות הוא, דהן אמת דבש"ס וכן ברמב"ם ובראשונים לא מצינו שיקראו הברכה ההוא בשם קידוש לבנה,⁶⁴ אבל בד"מ ובב"י וברמ"א בס"י תכ"ו כבר מצינו כמה פעמים הלשון של קידוש על ברכת הלבנה, וקשה לומר דט"ס הוא וששום אחד מן המחברים מזמן ההוא ועד עתה לא יענינו בטעות כזה.

לכן היה נראה לי קצת לומר דקריאת שם זה נשתרבב ממה שבזמן שהיה ביהמ"ק קיים וגם קצת אח"כ היו הב"ד קדשין החדש כשהעידו העדים שראו הלבנה החדשה ושם שייך שפיר לשון קידוש שמקדשין את החדש, וכדאיתא כמה פעמים בלשון המשנה... ועפ"י נשתרבב לומר עכשיו גם על ברכת לבנה קידוש לבנה, ונראה מזה קצת שהוא ג"כ זכר לקידוש החדש שהיה בזמן שהיו סנהדרין סמוכין (אף שבאמת אין זה ענין לזה...)⁶⁵.

59 עם זאת יש לציין לדברי ר' טודרוס הלוי אבולעפאי, אוצר הכבוד, על ראש השנה דף כא ע"א, מהד' ר"י שפירא, ורשא, תרל"ט: "גדול כח קידוש החדש שמחללין עליה את השבת וגדולה קדושת הלבנה בחדושה שאמרו שכל המקביל פני לבנה בחידושה כאלו הקביל פני שכינה", וראה לעיל, הערה 43.

60 ראה גם דברינו לעיל, הערה 15.

61 ראה ר' יעקב עמדין בסידורו, שער ה' החדש, שער ראשון ברכת הלבנה, מהד' רש"ה וינפלד, ירושלים, תשנ"ד, עמ' תתצה, שהסביר כי "במאמרו ברא שחקים" מרמז למאמר, קידושין, וכוונתו כנראה שה' מקדש את ישראל. בדומה לכך כתב ר"י פינקלשטיין בספרו מקורי המנהגים, ורשא, תרל"ד, סי' לז, והוסיף את האמור בשמות רבה טו, לא: "החדש הזה לכם משל למלך שקידש אשה וכתב לה מתנה מועטת", וממנו העתיק ר"א הירשוביץ, אוצר כל מנהגי ישורון, לבוב, תר"ץ, סי' נח, עמ' 168. לדברים אלו יש לצרף את מה שכתב הרמ"א בדרכי משה, בסוף סי' תכו: "ודע כי כל עניינים אלו שצריכין להיות בשמחה בקידוש החדש וענין הריקודים יש לו סוד גדול בדרך הקבלה... שכולם הם עניני שמחת נישואין". מחבר עלום שם בדורנו כתב בקונטרס ליקוטי מועד על מסכת ראש השנה, יו"ל ע"י כולל ערב תפארת שמואל, זכרון שמעון (אין פרטים נוספים, ואין לדעת מי המחבר), ברוקלין, תשנ"ט, עמ' לח, אות קעד, כעין דברים אלו, אלא שלא ציין שזה רמזו כבר בדברי הרמ"א. ראה טעם נוסף בדברי ר"י ליפשיץ, ספר מטעמים, ורשא, תר"ן, ערך קידוש לבנה, ודבריו אינם מובנים, ולא נאריך בזה כאן. ראה גם ר' אליהו כץ, שו"ת באר אליהו, ח"א, באר שבע, תשנ"ח, סי' קפג, עמ' רטז-ריו.

62 שו"ת מהרש"ג, מהד' חדשה, ירושלים, תשד"ם, ח"ג, סי' ה, אות ו.

63 ראה לעיל, 58.

64 לא דק, שהרי ראינו כי ביטוי זה קיים וידוע בפי רבים מחכמי אשכנז הראשונים (לעיל, סעיף ה).

65 כאן הוא דוחה את האפשרות שקידוש לבנה הוא זכר לקידוש החדש, ולא העתקתי את דבריו כיוון שאין זה קשור כל כך לענייננו.

אבל כל זה הוא בברכת הלבנה י"ל דיש בה קצת מענין קידוש כנ"ל דהוא זכר לקידוש החודש שהיה בימים קדמונים, אבל ברכת החמה שהוא רק ברכה בעלמא ואין בה זכר לשום קידוש מאי ענין שיהיה נקרא קידוש החמה והרי אין אנו מקדשים שום דבר, ובאמת בגמ' ובפוסקים ראשונים לא מצינו שיהיה ברכה זו נקראת בשם קידוש החמה, ואפשר שנשתרבו הדבר כיון שקוראין לקידוש לבנה בשם קידוש לבנה לכן קוראים גם ברכת החמה בשם קידוש החמה ולכן נראה יותר שלא לכנות ברכה זו בשם קידוש החמה רק בשם חידוש החמה.

נמצא שאף הוא מודה שאין אנו מקדשים את הלבנה עצמה, ואין להבין את הביטוי "קידוש לבנה" כפשוטו. לדבריו, ברכת הלבנה החדשה נתפסה בעיני העם כמעין תחליף לקידוש החודש,⁶⁶ שנעשה גם הוא באמצעות ראיית הלבנה החדשה, ולכן נשתרבו המונח "קידוש" גם בברכת הלבנה.

מן הראוי להביא בזה את הנמצא בדברי ר' מנחם ציוני:⁶⁷ "והוא מה שאנו אומרים בקדוש החודש בברכת הלבנה שתתחדש עטרת תפארת". הביטוי "קדוש החודש" כאן אינו מובן, שהרי מדובר כאן בברכת הלבנה, וכמו שכתב המחבר עצמו. הרי לך שהביטוי "קדוש החודש" הורחבה משמעותו, והוא כולל תפילות וברכות הקשורות עם הלבנה, ללא קשר עם קידוש החודש. מכאן משמע כי ברכת הלבנה היא המשכו של קידוש החודש במונח מסוים, כדעתו של ר"ש גרינפלד, ואכן יש גם חוקרים הסבורים כי יש קשר בין שניהם,⁶⁸ ודבריהם מאששים את ביאורו.

סיכום

נציע בקצרה את הביטויים שנידונו במאמר זה, ואת הפירושים שניתנו להם.

א. קידוש חודש. בלשון התנאים המילה "חודש" הוראתה ראש חודש או ירח. ברם בביטוי "קידוש החודש" מילה זו משמעה רק ראש חודש, שאותו אנו מקדשים.

ב. קידוש לבנה. הפועל קד"ש ביחס ללבנה אפשר שמופיע בסיפור אחד בלבד בתלמוד הבבלי, וייתכן שהוא מופיע גם במדרש מאוחר. את הצירוף "קידוש לבנה" ממש מצאנו בסוף תקופת הראשונים, רק אצל שני חכמים. בכל המקורות הללו הוא משמש כביטוי חלופי לביטוי "קידוש החודש". אכן כאן יש קושי מסוים, והוא כיצד מתקשר הפועל קד"ש עם הלבנה.

ג. ברכת הלבנה. קיימת חובה על כל אדם לכרך את הלבנה בחידושה, וחובה זו נהגה גם בזמן שקידשו את החודש על פי הראייה. חובה זו נזכרת בירושלמי ובבבלי. הראשונים נתנו שם לברכה זו, רובם קראו לה "ברכת הלבנה" ומיעוטם "ברכת הירח". עמדנו על הנוסח של חתימת הברכה ופירושו.

66 הוא עצמו דחה את הקשר בין קידוש החודש הקדום לבין ברכת הלבנה, ראה לעיל, הערה 65, אבל אין זה מונע מהמון העם לקשר ביניהם.

67 ספר ציוני על התורה, פר' בהר, קרימונה, ש"ך, דף עג סע"ב; למברג, תרמ"ב, דף נז ע"ג. למקור זה הפנינו ר' משה שפרבר, ותודתי לו.

68 כך סבור י' גרטנר, "קידוש לבנה" — גילגולה של ברכה, אסופות, ה (תשנ"א), עמ' שכז—של. בהערה 18 ציין לחוקרים נוספים הסבורים כך.

ד. קידוש לבנה. משמעות אחת, שאינה שכיחה, נתפרשה לעיל באות ב. המשמעות השנייה, הרווחת והשכיחה יותר, היא שביטוי זה הוא תחליף לברכת הלבנה. דומה שהביטוי במשמעות השנייה נוצר באשכנז, ושם היה רווח. לפני המצאת הדפוס קשה למצוא עדויות מחוץ לאשכנז המעידות על שימוש בביטוי זה, אם כי אין זה מן הנמנע. לאחר המצאת הדפוס השימוש בביטוי זה התפשט למקומות רבים מחוץ לאשכנז. אכן קשה להבין את משמעות המילה "קידוש" בביטוי זה, וצייננו למספר הסברים שנאמרו בזה.